

Djelovanje službe Zaštita ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1944. – 1945.*

NIKICA BARIĆ

Hrvatski institut za povijest

Zagreb, Hrvatska

nbaric@isp.hr

Prilog prikazuje djelovanje službe Zaštita ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji, koja je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj osnovana u listopadu 1944. i na čijem se čelu nalazio visoki ustaški dužnosnik Božidar Kavran. Prilog se temelji na fragmentarnim arhivskim izvorima. Zaštita ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji bila je zadužena osigurati smještaj, prehranu i druge potrebe za nacionalne radnike odnosno osobe vjerne režimu Nezavisne Države Hrvatske koje su u posljednjim mjesecima Drugoga svjetskog rata pred napredovanjem protivnika bile prisiljene napustiti svoje domove. Ista služba sudjelovala je u pripremama i provedbi preseljenja ugroženih nacionalnih radnika u Njemački Reich jer su se vlasti Nezavisne Države Hrvatske pripremale za mogućnost da će morati napustiti svoj državni teritorij i poći u Njemačku.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat; Nezavisna Država Hrvatska; 1945. godina; Zaštita ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji; Božidar Kavran

Sovjetska Crvena armija i Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije ovlađale su 20. listopada 1944. Beogradom. Narodnooslobodilačka vojska ovlađala je i istočnim Srijemom, koji je bio dio teritorija Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Njemačka je vojska u Srijemu uspostavila novu crtu bojišnice, koja se na tom području zadržala do proljeća 1945. godine. Tako su sjeveroistočni dijelovi NDH postali dio istočne europske bojišnice, koja se protezala kroz Srijem, a sjevernije duž rijeke Drave. Također se njemačka vojska u listopadu 1944. počela povlačiti iz Dalmacije da bi zaposjela novu obrambenu crtu od Knina do Mostara. S povlačenjem Nijemaca iz Dalmacije su se povukle i vlasti i oružane snage NDH.

* Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta „Političko ozračje i represija u Hrvatskoj i Jugoslaviji od 1941. do 1995. – selektivna sjećanja i interpretacije”, koji financira Europska unija programom NextGenerationEU, broj projekta 380-01-02-23-44.

U opisanim okolnostima vlasti NDH morale su se suočiti s mogućnošću da će u potpunosti izgubiti nadzor nad znatnim dijelovima svojega teritorija, kao i da će se trebati brinuti za osobe koje će se s tih područja povući pred napredovanjem protivnika. Očito je zato Ante Pavelić kao državni poglavar 25. listopada 1944. donio sljedeću odredbu:

„Obzirom na iznimne prilike određujem, da ‘USTAŠA’ hrvatski oslobodilački pokret radi zaštite ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji smjesta poduzme sve mjere u svrhu njihova preseljenja iz ugroženih krajeva. Državna vlada kao i svaki pojedini ministar, ima bezuvjetno sve mjere ‘USTAŠE’ hrvatskog oslobodilačkog pokreta određene radi preseljenja ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji smjesta provesti.”¹

Pavelić je odredio i da ministar državne riznice osigura financijska sredstva za preseljenje ugroženih nacionalnih radnika. Provedbu te odredbe povjerio je dr. Lovri Sušiću, postrojniku ustaškoga pokreta, i dr. Nikoli Mandiću, predsjedniku Hrvatske državne vlade, a zatim je na prijedlog njih dvojice na dužnost opunomoćenika za provedbu preseljenja nacionalnih radnika i njihovih obitelji imenovao mr. ph. Božidara Kavrana, koji se nalazio na dužnosti zapovjednika ustaša.²

Radi objašnjenja, Kavran je kao zapovjednik ustaša, odnosno upravni zapovjednik ustaša, bio zadužen za sve muške članove ustaškoga pokreta od navršene 21 godine i starije.

Kad je riječ o navedenoj Pavelićevoj odredbi, u njoj nije bilo jasno određeno na koje se osobe misli pod pojmom „ugroženih nacionalnih radnika”. Uostalom, još od 1941., kad je u NDH izbio ustanak i nakon što bi ustanici ovladali dijelovima teritorija, pred njima su svoje domove napuštali dijelovi stanovništva, a pred ustanicima su se povlačili i državni službenici i dužnosnici i članovi ustaškoga pokreta. Dakle, problem izbjeglica za vlasti NDH postojao je još od 1941. godine. U svibnju 1943. osnovano je i Ministarstvo skrbi za postradale krajeve. Prvi zadatak toga ministarstva bio je „privremeni razmještaj i smještaj pučanstva iz postradalih krajeva”, odnosno briga za smještaj stanovništva koje je napustilo svoje domove.³

Ministarstvo skrbi za postradale krajeve djelovalo je do sloma NDH te – ponavljam – nije jasno zašto je bilo potrebno osnovati posebnu službu za zaštitu „ugroženih nacionalnih radnika” na čijem se čelu nalazio Kavran, odnosno po čemu su se „ugroženi nacionalni radnici” razlikovali od ostalih izbjeglica. Možda se pod „nacionalnim radnicima” mislilo na članove i istaknute pristaše ustaškoga pokreta odnosno osobe koje su se posebno istaknule

¹ HR-HDA-223-MUP NDH, R. U. Broj: 27462/1944., A/I. Ista se odredba nalazi u: HR-HDA-254-VŽP, Taj. Broj: 2814/1944.

² Isto.

³ Odredba o osnutku Ministarstva skrbi za postradale krajeve, *Narodne novine* (Zagreb), 4. 5. 1943., 1.

u potpori režimu NDH, te im je zato služba koju je Kavran vodio u sastavu ustaškoga pokreta trebala osigurati posebnu brigu.⁴

Neposredno nakon što je imenovan opunomoćenikom za preseljenje ugroženih nacionalnih radnika, Kavran je imenovao svoje povjerenike u različitim dijelovima NDH. Tim je povjerenicima izdao stroge odredbe da se preseljenje stanovništva treba poduzeti kad za to nastupi „odlučni čas”, odnosno da se u tom pravcu ništa preuranjeno ne poduzima jer se ne zna kako će se razvijati vojne djelatnosti, o kojima je i ovisilo eventualno iseljavanje.⁵

U skladu s navedenim, svi muškarci stariji od 16 godina morali su ostati na „svojim mjestima” sve dok na određenom području ne dođe do povlačenja njemačke vojske i postrojbi NDH. Ipak je Kavran, u svojstvu upravnoga zapovjednika ustaša, 15. studenog 1944. dao nove smjernice ustaškim dužnosnicima na terenu. Tada im je objasnio da bi se u slučaju povlačenja Nijemaca i snaga NDH s određenoga područja mogla stvoriti „ogromna masa mužkaraca” s kojima se ne bi moglo „što početi ili uraditi, jer nisu spremljeni za kakove nove zadaće”. Da bi se to izbjeglo, Kavran je odredio da ustaški dužnosnici na terenu pozovu muškarce rođene 1910. i mlađe koji nisu bili uključeni u oružane snage neka pristupe u redove Ustaške vojnice. Tako su oni trebali biti iznimka jer nisu trebali ostati na „svojim mjestima”, nego ih je trebalo uputiti u Zagreb i ondje uključiti u sastav Ustaške vojnice.⁶

Ostali dokumenti koje je Kavran krajem 1944. i tijekom 1945. izdao kao opunomoćenik za zaštitu ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji su fragmentarni i uglavnom se odnose na mjere koje je poduzimao da bi se iseljenim nacionalnim radnicima koji su stigli u Zagreb osiguralo smještaj i opskrbu.

Kavran je 7. studenog 1944. u dopisu, koji je očito bio upućen svim ministarstvima, naveo da su u Zagreb pristigle izbjeglice među kojima je bilo i dosta državnih službenika koji su s obiteljima morali napustiti mjesta službovanja. Upozorio je da će izbjeglih državnih službenika ubrzo biti „sve više i više”, kad počnu pristizati izbjeglice iz „južnih primorskih krajeva” i istočne Bosne, a postupno se može očekivati dolazak takvih izbjeglica i iz istočne Slavonije. Iseljeni državni službenici koji su stigli u Zagreb prijavljivali su se u Kavranov ured, tražeći da im bude osiguran smještaj i prehrana. Zato je Kavran od ministarstava zatražio da preuzmu na sebe skrb za sebi podređene službenike koji su stigli u Zagreb. Tako su pojedina ministarstva trebala službenike smjestiti kod obitelji zaposlenika toga ministarstva koji žive u Zagrebu ili im je smještaj trebalo naći u prostorijama koje pripadaju nekom ministarstvu. Na taj je način već postupilo Ministarstvo šumarstva i rudarstva. Također su nadležna ministarstva trebala za svoje izbjegle službenike osigurati prehranu preko aprovizacija koje su djelovale u sklopu svih ministarstava, ili

⁴ ХАМОВИЋ, *Избеглиштво*, 268.

⁵ HR-HDA-216-MNP NDH, Taj. Broj: 5945/1944.

⁶ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, 013.0.19, „Ustaša” – Hrvatski oslobodilački pokret, Zapovjedništvo ustaša, Broj: V. T. 660/44.

su iz svojih proračuna trebala izdvojiti sredstva koja bi se dijelila izbjeglim državnim službenicima. Nadležna ministarstva mogla su i zaposliti izbjegle državne službenike. Ako su neki državni službenici bili nepotrebni te ih se nije moglo zaposliti, trebalo ih je prepustiti Kavranu da rade na poslovima preseljenja ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji.⁷

Nakon što je taj Kavranov dopis primilo Ministarstvo državne riznice, ono je pozvalo svoje službenike u Zagrebu da pomognu izbjeglim kolegama kako je to zatražio Kavran:

„Nadati se je, da će državni službenici ministarstva državne riznice shvatiti značaj i zamašitost tog poziva, pa da će apelirajući na njihovu savjest, dobru volju i drugarsku svjest pomoći svojim izbjeglim drugovima, koji dnevno pristižu, pomoći na taj način, da ih kod sebe smjeste, kako bi u ovo zimsko doba bar bili sigurni za krov nad glavom. Na taj način bit će pomognuto državnim oblastima, da se lakše pobrinu za ostalo izbjeglo pučanstvo. Pomoći svom bližnjemu, a napose svom drugu po službi jest danas prva dužnost državnog službenika, a to je i njegova hrvatska nacionalna dužnost.”⁸

Vlasti NDH su, posebno tijekom 1941. i 1942., provele uništenje židovske zajednice na svojem teritoriju. Židovi su uglavnom deportirani u različite koncentracijske logore u NDH, dijelom i u Njemačkoj, a vlasti NDH preuzele su nadzor nad napuštenom židovskom imovinom. Krajem rata dio te imovine bio je pod upravom Ureda za podržavljeni imetak Ministarstva državne riznice. Kavran se 23. studenog 1944. obratio tom ministarstvu obavještavajući ga da je naredio da se za potrebe smještaja ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji koje su stigle u Zagreb uđe u stambene prostore koje je Ured za podržavljeni imetak zapečatio. Očito je bila riječ o židovskim stanovima koji su ostali prazni nakon što su vlasnici deportirani u logore. Nakon upućivanja toga dopisa Kavran je s predstavnicima Ureda za podržavljeni imetak dogovorio da će predstavnici Ureda otvoriti zapečaćene stanove kako bi u njih mogli biti smješteni izbjegli nacionalni radnici, odnosno da će im se u tim stanovima na raspolaganje staviti potreban namještaj i ostalo.⁹

Predsjedništvo Vlade NDH uputilo je 5. prosinca 1944. svim ministarstvima i svim glavnim ravnateljstvima koja su djelovala u sastavu ministarstava okružnicu u kojoj je objašnjeno da nema dovoljno stanova za smještaj ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji. Zato je opunomoćeniku za zaštitu ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji trebalo na raspolaganje staviti druge dostupne prostorije. Budući da su u trenutnim okolnostima mnoga ministarstva i druge ustanove radili u smanjenom opsegu, njima više i nisu bile potrebne sve raspoložive prostorije, nego im je za rad bilo dovoljno manje prostora. Preostale prostorije trebalo je staviti na raspolaganje opunomoćeniku za zaštitu ugroženih nacionalnih radnika. Zbog trenutne prijeke

⁷ HR-HDA-216-MNP NDH, Taj. Broj: 5945/1944.

⁸ *Isto*.

⁹ HR-HDA-1076-UPI, Tajništvo, T Broj: 1843/1944.

potrebe, istom je opunomoćeniku na raspolaganje trebalo staviti i zgrade koje su bile planirane za prićuvni smještaj ako pojedina ministarstva budu uništena u zračnim napadima. U skladu s tim, sva ministarstva i glavna ravnateljstva morala su u roku od osam dana dostaviti Kavranu podatke o navedenim prostorijama.¹⁰

Na samom kraju 1944. bilo je sve teže osigurati smještaj i prehranu za izbjeglice koje su nastavile pristizati u Zagreb. Zato je Ministarstvo skrbi za postradale krajeve zatražilo od Ministarstva prometa da osigura dva kamiona koja bi izbjeglice iz Zagreba prevezla u Karlovac i Petrinju, gdje su postojale mogućnosti njihova smještaja i prehrane. Također je Ministarstvo skrbi za postradale krajeve od Kavrana, kao opunomoćenika za zaštitu ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji, zatražilo da osigura još dva kamiona za prijevoz izbjegličke djece iz Zagreba u dječji dom u Karlovcu.¹¹

Predsjedništvo Vlade NDH uputilo je 25. siječnja 1945. svim ministarstvima i svim glavnim ravnateljstvima okružnicu u kojoj je objašnjeno da opunomoćenik za zaštitu ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji mora biti upoznat s time što u vezi s preseljenjem ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji poduzimaju određena ministarstva. Zato je od svih ministarstava, glavnih ravnateljstava i ostalih oblasti i ureda zatraženo da dostave opunomoćeniku za zaštitu ugroženih nacionalnih radnika sve okružnice i naredbe koje se odnose na to pitanje. Također je trebalo dostaviti sve dotad izdane okružnice ili naredbe koje su se odnosile na navedeno pitanje.¹²

Kavran se 5. veljače 1945. obratio mr. ph. Radovanu Damaški, nadstojniku Ljekarničkoga odjela u Ministarstvu zdravstva i udružbe, tražeći od njega da organizira sastanak predstavnika farmaceutskih tvrtki, koji se trebao održati 8. veljače u Kavranovu uredu. Na sastanku je trebalo raspravljati o nabavi ljekarničkoga materijala za potrebe zaštite ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji.¹³

Dana 26. travnja 1945. Kavran se obratio Ministarstvu skrbi za postradale krajeve i zatražio da iz svojih zaliha dostavi 20 pokretnih kotlova za pripremu hrane, određene količine posuđa, hrane, odjeće i obuće, kao i građevnoga materijala i željeznih kreveta. Pritom se pozvao na trenutne „izvanredne prilike u našoj domovini” i sve veći priljev izbjeglica iz „izpražnjenih i ugroženih krajeva”. Ministarstvo skrbi za postradale krajeve ubrzo je udovoljilo tom zahtjevu, odnosno iz svojih skladišta dostavilo Kavranu određena sredstva.¹⁴

¹⁰ HR-HDA-222-MŠR NDH, Glavno ravnateljstvo za rudarstvo, Taj. Broj: 1145/1944.

¹¹ HR-HDA-221-MSPK NDH, Broj: 32910/1944.

¹² HR-HDA-216-MNP NDH, U. M. Taj. Broj: 199/1945. Ista se okružnica nalazi u: HR-HDA-226-MZU NDH, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 3602/1945.

¹³ HR-HDA-226-MZU NDH, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 2031/1945.

¹⁴ HR-HDA-221-MSPK NDH, Broj: 10873/1945.

Ured za zaštitu ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji u Sarajevu

Krajem ožujka 1945. sarajevski *Novi list* objavio je članak u kojem je opisao djelovanje Ureda za zaštitu ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji u Sarajevu. Članak je objavljen desetak dana prije nego što su se njemačka vojska i vlasti NDH povukle iz Sarajeva, a zanimljiv je jer je u njemu doneseno dosta podataka o radu na zaštiti ugroženih nacionalnih radnika. Tako je navedeno da je Božidar Kavran, kao opunomoćenik za preseljenje nacionalnih radnika i njihovih obitelji, za svojega glavnog povjerenika u Sarajevu odredio Emila Hejduška, koji se nalazio na čelu Ureda za zaštitu ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji u Sarajevu. Od početka prosinca 1944. do kraja ožujka 1945. taj je ured pružio skrb za 12.696 „stradalnika”, kojima je u navedenom razdoblju izdano više od 80.000 obroka tople hrane i oko 30.000 kg kruha. Također im je osigurana zdravstvena skrb, pomoć u novcu, odjeći i obući, kao i privremeni smještaj:

„Još nije bilo slučaja, da jedan nacionalni radnik sam ili s obitelji, po dolazku u Sarajevo, nije bio dočekan, najprije okriepljen, zatim smješten u čiste i zdrave prostorije konačišta, pomognut gotovim novcem, u koliko mu je to bilo potrebno, upisan na redovno dobivanje obroka tople hrane iz uredskih kuhinja, obskrbljen hranom za put i odpremljen dalje, također u[z] skrb osoblja ureda u određeno mu mjesto stalnog boravišta negdje u žitorodnim krajevima.”¹⁵

Kao što se vidi iz navedenih i drugih podataka iz istoga novinskog teksta, „stradalnici”, odnosno ugroženi nacionalni radnici, ostajali su u Sarajevu privremeno, a zatim su željeznicom upućivani preko Save u „žitorodne krajeve”, odnosno u Slavoniju. Isti novinski članak spomenuo je i tko su bili neki od ugroženih nacionalnih radnika koji su stigli odnosno proputovali kroz Sarajevo. Među njima su bili „stradalnici” iz istočne Bosne, u prvom redu obitelji ustaških dužnosnika, ali i obitelji redarstvenoga osoblja koje se u međuvremenu povuklo iz Hercegovine.¹⁶

Povlačenje ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji u Njemački Reich

Smještaj i zbrinjavanje ugroženih nacionalnih radnika nisu bili ograničeni isključivo na teritorij NDH. Očito je, u nepovoljnim vojnim okolnostima za sile Osovine, Berlin ponudio Zagrebu mogućnost da se vlasti NDH povuku u Njemačku ako će morati napustiti vlastiti državni teritorij. Ministarstvo vanj-

¹⁵ „Što je sve do danas učinio Ured za zaštitu ugroženih nacionalnih radnika”, *Novi list* (Sarajevo), 26. 3. 1945., 3. Također vidi: ХАМОВИЋ, *Избеглиштво*, 268-269.

¹⁶ „Što je sve do danas učinio Ured za zaštitu ugroženih nacionalnih radnika”, *Novi list* (Sarajevo), 26. 3. 1945., 3.

skih poslova NDH uputilo je 15. studenog 1944. u vezi s tim pitanjem memorandum Vladi Njemačkoga Reicha.¹⁷

U memorandumu je istaknuta povijesna povezanost hrvatskoga i njemačkoga naroda, kao i trenutno savezništvo u borbi protiv zajedničkih neprijatelja. Izraženo je uvjerenje da će Njemačka upotrijebiti sva sredstva da NDH ne padne u ruke neprijatelja. Ipak, ako nastupe okolnosti u kojima se neće moći izbjeći povlačenje s hrvatskoga teritorija, njezina vlada iskoristit će ponuđeno njemačko gostoprimstvo da bi u Njemačku bile povučene određene skupine stanovništva koje bi, ako bi pale u ruke neprijatelja, bile izložene uništenju jer je riječ o zagovornicima hrvatske državne nezavisnosti.¹⁸

U slučaju napuštanja NDH u Njemačku bi se povukle njezine oružane snage, ratni invalidi, članovi Hrvatske državne vlade i drugi visoki državni i ustaški dužnosnici, kao i pripadnici Ustaške mladeži. U Njemačku je trebalo povući i bivše visoke dužnosnike NDH, intelektualce, umjetnike i ostale osobe koje je trebalo zaštititi. Na kraju, trebalo je osigurati i povlačenje diplomatskih predstavnika akreditiranih u NDH. U memorandumu je zatraženo da njemačke vlasti prema evakuiranim iz NDH ne poduzimaju mjere koje prethodno ne bi bile dogovorene s Hrvatskom državnom vladom, a ona će evakuiranim nametnuti dužnosti koje su najprikladnije potrebama daljnjega vođenja rata.¹⁹

U memorandumu je upozoreno da Hrvatska državna vlada i nakon povlačenja u Njemačku mora zadržati punu „slobodu akcije”, sa svim svojstvima djelatne i priznate vlade jedne suverene države, osobito pravo poslanstva, zaključivanja ugovora i vođenja rata. Uostalom, isključivo takva vlada i može služiti zajedničkim ratnim naporima i konačnom cilju zajedničke pobjede. Zato bi Ante Pavelić, ako bi se i on trebao povući na njemački teritorij, tamo morao imati sve diplomatske i međunarodnopravne prerogative državnoga poglavara. I članovi Hrvatske državne vlade i određeni drugi visoki dužnosnici trebali bi uživati eksteritorijalna prava kako je to predviđeno pozitivnim međunarodnim pravom. Kad je riječ o oružanim snagama NDH koje će se povući na njemački teritorij, one bi trebale uživati uobičajeni imunitet savezničkih vojnih snaga.²⁰

Nakon što je navedeni memorandum upućen u Berlin, predstavnici NDH nastavili su u vezi s tim pitanjem pregovarati s njemačkom stranom. Najvjerojatnije početkom prosinca 1944., ministar vanjskih poslova Mehmed Alajbegović obavijestio je Poslanstvo NDH u Berlinu da je njemački poslanik u Zagrebu priopćio da ukupan broj članova Hrvatske državne vlade, pratećega osoblja i njihovih obitelji koje Njemačka može primiti ne smije biti veći od 300. Ipak je Hrvatska državna vlada zaključila da bi u toj skupini trebalo biti 600 osoba. Zato je Alajbegović od Vladimira Košaka, poslanika NDH u Berli-

¹⁷ KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 2, 196-200.

¹⁸ *Isto.*

¹⁹ *Isto.*

²⁰ *Isto.*

nu, zatražio da stupi u vezu s njemačkim predstavnicima da bi oni pristali na spomenuti veći broj.²¹

Alajbegović je obavijestio Košaka i da će broj „sklonjenika” koji će iz NDH biti povučeni u Njemački Reich iznositi najviše 50.000 istaknutih nacionalnih radnika i mladeži. Pritom je želja Hrvatske državne vlade bila da se u Njemački Reich najprije upute istaknuti nacionalni radnici, mladež, ranjenici, žene i djeca, dok bi Hrvatska državna vlada i viši dužnosnici posljednji napustili hrvatski teritorij. Alajbegović je od Košaka tražio da javi u kojem će dijelu Njemačke biti smještene osobe iseljene iz NDH da bi se moglo početi s evakuacijom.²² Pri navedenom Alajbegović nije spomenuo oružane snage NDH, ali pretpostavljam da se njihovo povlačenje na njemački teritorij podrazumijevalo.

Poslanik Košak obavijestio je 13. prosinca 1944. ministra Alajbegovića da je Berlin prihvatio povećanje broja članova Hrvatske državne vlade i njezina stožera s 300 na 600 osoba, uz ogradu da za toliki broj osoba neće biti moguće osigurati bolji smještaj. Također su Nijemci zahtijevali da se navedena skupina podijeli na dvije. U prvoj, manjoj skupini nalazio bi se Ante Pavelić, dok bi druga, veća skupina bila smještena odvojeno. Nijemci nisu mogli odrediti gdje će točno biti smještene osobe povučene iz NDH, ali se nedvojbeno radilo o području Štajerske (Reichsgau Steiermark), odnosno okolici Graza. Jedna od lokacija bio je i hotel Panhans u Semmeringu. Njemački predstavnici savetovali su Košaku da se što žurnije iz NDH u Štajersku uputi nekoliko željezničkih kompozicija sa živežnim namirnicama koje su trebale služiti za potrebe onih koji će biti iseljeni iz NDH.²³

Nedugo poslije, sredinom prosinca 1944., Zagreb je posjetio Siegfried Uiberreither, upravitelj Štajerske. Glavna tema toga posjeta, tijekom kojega se sastao i s Antom Pavelićem, bila je evakuacija Hrvata u slučaju napuštanja NDH.²⁴ Početkom 1945. razmatrao se i smještaj iseljenika iz NDH na području Salzburga (Gau Salzburg) i Bavarske (Gau Bayreuth).²⁵

Već sredinom prosinca 1944. u Semmeringu je stigla supruga Ante Pavelića s pratnjom. Ubrzo je Hermann Neubacher, posebni opunomoćenik njemačkoga Ministarstva vanjskih poslova za jugoistok Europe, obaviješten da se u pratnji Pavelićeve supruge nalazi i 14 ustaša u odorama. Ti su ustaše bili naoružani, među ostalim i automatima, te su osiguravali Pavelićevu suprugu. Neubacher se obratio njemačkom ministru vanjskih poslova Joachimu von Ribbentropu tražeći od njega da onemogući djelovanje navedenih ustaša, koji narušavaju njemačko vrhovništvo. Neubacher je smatrao prihvatljivim da Pavelićeva supruga u neposrednom okruženju ima osobe u civilu koje će se

²¹ Isto, 200-201.

²² Isto.

²³ HR-HDA-227-MVP NDH, Opći odjel, Ured za šifru, Broj: 1050/1944.

²⁴ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu, tom XII, knj. 4, dok. br. 184.

²⁵ KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 2, 229.

brinuti za njezinu sigurnost, ali je smatrao opasnim presedanom da ima naoružanu pratnju u odorama jer bi u budućnosti moglo doći do povlačenja većih ustaških postrojbi na njemački teritorij, a kad bi one u Njemačkoj djelovale kao samostalna sila, to bi moglo dovesti do nereda.²⁶ Prema nekim izvorima, naoružana ustaška straža u hotelu u kojem je odsjela Pavelićeva supruga bila je ukinuta.²⁷ Pretpostavljam da je bila riječ o spomenutom hotelu Panhans.

Krajem prosinca 1944. i početkom siječnja 1945. Kavran je iz Zagreba uputio u Njemačku tri željezničke preselice (transporta) ugroženih nacionalnih radnika. Nemam nikakvih podataka o I. preselici, a II. preselica trebala je sa zagrebačkoga Glavnoga kolodvora krenuti u Njemačku u jutarnjim satima 26. prosinca 1944.²⁸

Najviše podataka postoji o III. preselici, koja je iz Zagreba trebala krenuti za Njemačku 5. siječnja 1945. Ta željeznička kompozicija trebala je imati osobne vagone sa 600 sjedećih mjesta, osam zatvorenih transportnih vagona (G-kola), jedna kola za grijanje kompozicije i jedna kola za protuzrakoplovnu obranu.²⁹

Nemam podataka je li Kavran poslije uputio daljnje željezničke Transporte u Njemačku.

U prosincu 1944. i siječnju 1945. ministarstva NDH počela su obavještavati svoje službenike da se mogu prijaviti za preseljenje u Njemačku. Primjerice, svi službenici Glavnoga ravnateljstva za unutarnju upravu Ministarstva unutarnjih poslova morali su 12. prosinca 1944. svojim potpisom primiti na znanje sljedeću okružnicu:

„Stavlja se do znanja svima službenicima glavnog ravnateljstva za unutarnju upravu u koliko se žele u slučaju evakuacije grada Zagreba preseliti u Njemačku, oni odnosno njihove obitelji, da se u roku od 2 dana prijave u sobi broj 87/I. kat, gdje će navesti broj članova obitelji koji bi se imali preseliti.”³⁰

Ministarstvo oružanih snaga NDH izradilo je 11. siječnja 1945. upute u vezi s preseljenjem u Njemačku. U njima je objašnjeno da se mogu preseliti žene i muškarci mlađi od 15 i stariji od 60 godina. Muškarci od navršениh 15 do navršениh 60 godina morali su ostati u domovini na „svojim mjestima”. Preseljenje u Njemačku trebalo je obaviti posebnim vlakovima.³¹

Svaka obitelj ili pojedinac koji su dolazili u obzir za preseljenje morali su se prijaviti Uredu za zaštitu ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji (Ulica Stipe Javora br. 2/II), gdje su trebali ispuniti očevidni list. Časnici i

²⁶ HR-HDA-1450-ZM, D-264, H299343, Auswärtiges Amt Inl II B 2905 g, 28. Dez. 1944.

²⁷ KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 2, 220.

²⁸ HR-HDA-250-UV, NDH, Ministarstvo oružanih snaga, Stožer Ustaške vojnice, Izvještni odjel, Broj: 2054/1944.

²⁹ HR-HDA-241-RDŽ Zg, V. T. Broj: 2/1945.

³⁰ HR-HDA-223-MUP NDH, R. U. Broj: 29924/1944., A/I.

³¹ HR-HDA-1145-RAM NDH, Taj. Broj: 21/1945.

dočasnici oružanih snaga iz unutrašnjosti koji su svoju obitelj željeli preseliti u Njemačku najprije su obitelj morali dovesti u Zagreb, što su mogli učiniti preko nadležnih ustaških organizacija ili privatnim putem. U Zagrebu je svima koji se odluče za preseljenje trebalo izdati pojedinačne ili skupne putnice. Troškove izdavanja skupnih putnica za pojedine obitelji trebala je snositi Zaštita ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji.³²

S pojedinačnom putnicom mogle su putovati isključivo osobe koje su se u Njemačkoj namjeravale smjestiti kod rođaka ili poznanika i koje su bile u stanju uzdržavati se od vlastitih sredstava. Te su se osobe, nakon što su im izdane putnice, morale iseliti u roku od 20 dana. Također je upozoreno da se nitko ne može preseliti na područje „bivše Slovenije”. Pritom se mislilo na dijelove Slovenije koje su Nijemci stavili pod svoju upravu 1941. nakon sloma Kraljevine Jugoslavije.³³

Oni koji su putovali sa skupnim putnicama trebali su biti smješteni tamo gdje će vlasti NDH to dogovoriti s Nijemcima. U uputama za preseljenje navedeno je što svaki iseljenik mora sa sobom ponijeti u Njemačku:

„(...) 2 para rublja, 2 džepna rubčića, 2 para čarapa, odijelo, cipele, zimski kaput, pokrivalo za glavu, 2 ručnika, 2 plahte, 2 jastučnice, pokrivač (gunj), pribor za jelo (zdjelicu, žlicu, vilicu i nož), pribor za šivanje (igle, konac bijeli i crni), zalihi puceta i kopča, kefe za odjeću i obuću, češalj i čašu za vodu.”³⁴

Svaka preseljena osoba mogla je ponijeti i koliko može živežnih namirnica, odjeće, obuće i posteljine, a preporučeno je od hrane u prvom redu ponijeti mast i ulje. Pritom je upozoreno da bi tijekom preseljenja moglo doći do prekida željezničke pruge, zbog čega će preseljenici morati sami nositi svoju prtljagu. Zato je pri pripremi za putovanje trebalo obratiti pažnju na količinu, odnosno težinu osobne prtljage.³⁵

U uputama je navedeno da će putovanje preseljenika željeznicom trajati osam do deset dana. Tako dugo trajanje putovanja očito je bilo povezano s učestalim napadima anglo-američkoga zrakoplovstva na željeznički promet. Zato su preseljenici morali ponijeti i hranu potrebnu za putovanje do napuštanja NDH. Na njemačkom teritoriju bilo je predviđeno da dobiju toplu okrepu na prolaznim postajama, ali im je preporučeno da i za nastavak putovanja ponesu nekvarljivu hranu.³⁶

Kad je riječ o novcu, svaka osoba koja se u Njemačku namjeravala preseliti s pojedinačnom putnicom mogla je kod Hrvatske državne banke zamijeniti 200 kuna za 10 Reichsmaraka (RM). Također su preseljenici kod Hrvatske državne banke mogli podići akreditivna pisma u vrijednosti od 1.000 RM za

³² Isto.

³³ Isto.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto.

samca, odnosno 3.000 RM za jednu obitelj. Za akreditivno pismo od 1.000 RM trebalo je uplatiti 20.000 kuna, a za ono od 3.000 RM 60.000 kuna. Oni koji su putovali sa skupnim putnicama mogli su iste iznose kuna zamijeniti kod vodstva transporta.³⁷

U uputama je objašnjeno da će Zaštita ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji svakom preseljeniku pismenim putem najaviti polazak njegova vlaka. Nakon toga će se preseljenici u određeno vrijeme naći na željezničkom kolodvoru sa svojom prtljagom da bi se mogli na vrijeme ukrcati u svoj vlak. Svaki vlak s preseljenicima trebao je biti pod vodstvom vođe puta. Svi preseljenici morali su se pokoravati njegovim odredbama:

„Nakon stignuća preselica (vlaka) u odredište, biti će preseljenici preuzeti po hrvatsko-njemačkom povjerenstvu i porazdieljeni u stalna mjesta boravišta. Odredbama toga povjerenstva mora se svaka osoba pokoravati. Sve preseljene osobe dužne su u Njemačkoj poštivati tamošnje zakone i propise i pokoravati se odredbama kako naših državnih tako i njemačkih građanskih i vojničkih oblasti. Svaka preseljena osoba bit će providena posebnom izkaznicom (Ausweiss) na hrvatskom i njemačkom jeziku, koja će joj služiti kao osobna legitimacija i na temelju koje će primati podpunu obskrbu od njemačkih oblasti. Sve preseljene za rad sposobne osobe bit će upućene i na rad, koji odgovara njihovim tjelesnim i drugim sposobnostima. I ovom se upućivanju mora svaka preseljena osoba pokoravati. Radovi će obasizati lakše poslove: šivanje, kućne poslove, nadzor nad obdaništima i zavodima za djecu i t. d. Djeca su izuzeta od svakog rada.”³⁸

U međuvremenu su hrvatski i njemački predstavnici vodili pregovore u vezi s memorandumom koji je 15. studenog 1944. iz Zagreba upućen Berlinu, a koji se odnosio na pitanje povlačenja vlasti, vojske i dijelova stanovništva NDH na njemački teritorij. Tako je Košak, poslanik NDH u Berlinu, 10. prosinca 1944. obavijestio Zagreb da je iz razgovora s predstavnicima njemačkoga Ministarstva vanjskih poslova uočio da oni nisu naklonjeni priznati „prava” koja je hrvatska strana iznijela u memorandumu. Košak je naveo da će nastojati ostvariti što povoljnije uvjete za hrvatsku stranu te da neće prihvatiti njemačke prijedloge bez prethodnoga odobrenja Zagreba.³⁹

Njemačko Ministarstvo vanjskih poslova tek je 25. siječnja 1945. službeno odgovorilo na memorandum koji je iz Zagreba upućen 15. studenog prethodne godine. U odgovoru je stajalo da eventualno povlačenje predstavnika vlasti, kao i državljana NDH i imovine na njemački teritorij neće značiti promjenu u pogledu njemačkoga priznanja NDH, odnosno međusobnoga odnosa tih dviju država. Njemačke vlasti nastavit će pomagati vlasti NDH na njemačkom teritoriju u smislu zajedničkoga vođenja rata i stvaranja preduvjeta za ponovno oslobađanje Hrvatske.⁴⁰

³⁷ *Isto.*

³⁸ *Isto.*

³⁹ HR-HDA-227-MVP NDH, Opći odjel, Ured za šifru, Broj: 1062/1944.

⁴⁰ KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 2, 225-229.

U njemačkom odgovoru navedeno je da će državljani NDH koji će biti sklonjeni u Njemačku, a nisu članovi državnoga vodstva, biti smješteni u južnim dijelovima Njemačke, u zajedničkim i jednostavnim nastambama. Vlasti NDH pozvane su da, ako je to moguće, upute u Njemačku potreban materijal za smještaj hrvatskih preseljenika, primjerice barake, pokrivače, kuhinjsko posuđe i živežne namirnice.⁴¹

Kad je riječ o Hrvatskoj državnoj vladi, ona je u početku trebala biti smještena u blizini Graza, odnosno u dvorcu Eggenberg i mjestu Sankt Radegund. Tu je moglo biti smješteno 300 osoba, a daljnjih 300 osoba, koje su pripadale istoj skupini, moralo je računati na skromniji smještaj.⁴²

Njemačka strana objasnila je i da ne može prihvatiti hrvatski prijedlog da hrvatski državljani sklonjeni na njemački teritorij budu u cijelosti oslobođeni svih obveza prema njemačkim vlastima. Kad je riječ o Anti Paveliću, njemu će, kao djelatnom državnom poglavaru, biti priznato pravo eksteritorijalnosti i nepovredivosti njegova stana, a zadržat će i vrhovno zapovjedništvo nad oružanim snagama NDH. Što se tiče članova Hrvatske državne vlade, njima njemačka strana ipak ne može priznati eksteritorijalnost prema odredbama međunarodnoga prava, iako im je spremna priznati određene privilegije, primjerice oslobođenje od radne obveze, a može se pregovarati da se slični privilegiji priznaju i drugim hrvatskim državnim i ustaškim dužnosnicima.⁴³

Njemačko Ministarstvo vanjskih poslova u svojem je odgovoru također navelo da će njemačka strana Hrvatskoj državnoj vladi, odnosno Paveliću, priznati pravo poslanstva, pravo zaključivanja ugovora i objave rata u okviru odredbi Trojnoga pakta. Kad je riječ o Pavelićevu pravu vrhovništva nad hrvatskim državljanima koji su se povukli u Njemačku, njemačke vlasti bile su spremne o tome pregovarati da bi se to pravo uskladilo s njemačkim vrhovništvom. Pritom je trebalo utvrditi u kojoj će mjeri Hrvatska državna vlada moći djelovati prema hrvatskim državljanima koji se nalaze na njemačkom teritoriju. Načelno je njemačka strana bila spremna Hrvatskoj državnoj vladi priznati pravo izdavanja i objavljivanja proglašenja, pravo stegovnoga suđenja hrvatskim činovnicima, upotrebu hrvatskoga redarstva i oružništva pri njemačkom redarstvu, osnivanje hrvatskih škola i zapošljavanje Hrvata na radiju, u tisku i promidžbi.⁴⁴

⁴¹ *Isto.*

⁴² *Isto.*

⁴³ *Isto.*

⁴⁴ *Isto.*

Završna razmatranja

Kao što je rečeno, na temelju pregledanih izvora nije jasno na što su vlasti NDH točno mislile pod pojmom „ugroženi nacionalni radnik”. Može se pretpostaviti da se mislilo na članove i istaknute pristaše ustaškoga pokreta, odnosno režima NDH, koji su krajem rata pred Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije izbjegli iz određenih dijelova NDH. Za njih je, kako je opisano, u sklopu ustaškoga pokreta pokrenut poseban sustav skrbi koji je vodio Božidar Kavran.

Uz novoosnovanu Zaštitu ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji nastavilo je djelovati Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH, koje je osnovano još sredinom 1943. i bilo je općenito zaduženo za pružanje pomoći izbjeglicama. Kavran je u cilju provedbe zaštite ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji surađivao sa spomenutim ministarstvom.

Zaštita ugroženih nacionalnih radnika osnovana je u listopadu 1944. godine. U tom su razdoblju povlačenjem njemačke vojske i oružanih snaga NDH napušteni neki dijelovi njezina teritorija. Pred kraj 1944. u krugovima vlasti NDH vladala je zabrinutost da bi sovjetska Crvena armija iz Mađarske mogla prijeći na hrvatski teritorij i napredovati do Zagreba.⁴⁵ To se ipak nije dogodilo. Tek u proljeće 1945. došlo je do potpunoga povlačenja njemačke vojske iz NDH, što je vodilo u njezin slom.

Fragmentarni izvori pokazuju da je Zaštita ugroženih nacionalnih radnika i njihovih obitelji krajem 1944. i početkom 1945. znatnim dijelom radila na osiguranju smještaja za ugrožene nacionalne radnike koji su nakon napuštanja svojih domova stigli u Zagreb.

Zaštita ugroženih nacionalnih radnika obuhvaćala je i njihovo preseljenje u Njemački Reich. Od jeseni 1944. u Berlinu i u Zagrebu razmatrala se mogućnost povlačenja njemačke vojske iz NDH, što je otvaralo potrebu da se na njemački teritorij povuku i vlasti NDH, njezine oružane snage i dijelovi stanovništva. Prema nekim izvorima, bilo je planirano da se u Njemačku povuče oko 50.000 osoba iz NDH, pri čemu, po svoj prilici, u taj broj nisu bile uračunate njezine oružane snage. Čini se da je krajem 1944. i početkom 1945. u Njemačku iz NDH preseljen mnogo manji broj osoba, odnosno postoje podaci o tri željeznička transporta koja su tada iz Zagreba otputovala u Njemačku. U Njemačku je otišla i supruga Ante Pavelića.

U samoj završnici rata spomenuti planovi o organiziranom preseljenju više desetaka tisuća osoba iz NDH u Njemačku nisu ostvareni. Do toga nije došlo jer su američka, britanska i sovjetska vojska u posljednjim tjednima rata u tolikoj mjeri ušle na njemački teritorij da je ionako postalo nemoguće provesti planirano preseljenje tako velikoga broja Hrvata u Njemačku.

⁴⁵ JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 297.

Arhivski izvori

Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HR-HDA):

- 216-MNP NDH: fond 216, Ministarstvo narodne prosvjete NDH.
- 221-MSPK NDH: fond 221, Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH.
- 222-MŠR NDH: fond 222, Ministarstvo šumarstva i rudarstva NDH.
- 223-MUP NDH: fond 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH.
- 226-MZU NDH: fond 226, Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH.
- 227-MVP NDH: fond 227, Ministarstvo vanjskih poslova NDH.
- 241-RDŽ Zg: fond 241, Ravnateljstvo državnih željeznica Zagreb.
- 250-UV: fond 250, Ustaška vojnica.
- 254-VŽP: fond 254, Velika župa Posavje.
- 1076-UPI: fond 1076, Ured za podržavljeni imetak. Ministarstvo državne riznice, Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove.
- 1145-RAM NDH: fond 1145, Ratni arhiv i muzej NDH.
- 1450-ZM: zbirka 1450, Zbirka mikrofilmova gradiva iz inozemnih arhiva koje se odnosi na Hrvatsku.
- 1561-SDS RSUP SRH: fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske.

Tisak

Narodne novine (Zagreb), 1943.

Novi list (Sarajevo), 1945.

Literatura i objavljeni izvori

ХАМОВИЋ, Милош. *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941 – 1945*. Београд: Филип Вишњић, 1994.

JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb: Liber; Školska knjiga, 1977.

KRIZMAN, Bogdan. *Ustaše i Treći Reich*, sv. 2. Zagreb: Globus, 1983.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knj. 4: *Dokumenti Nemačkog Rajha 1944-1945*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1979.

SUMMARY

**Protection of the Endangered National Workers
and their Families in the Independent State of Croatia, 1944-1945**

The paper describes the establishment and activities of a service called the *Protection of the Endangered National Workers and Their Families*. This service was established in the Independent State of Croatia (*Nezavisna Država Hrvatska, NDH*) in October 1944 and operated within the framework of the ruling Ustasha movement. Božidar Kavran, a senior Ustasha official, was appointed as plenipotentiary for the protection of the endangered national workers.

In October 1944, Yugoslav Partisans and Soviet troops took Belgrade, and the Partisans also gained control of eastern Sirmia, which was part of the NDH. At the same time, the German army began its withdrawal from Dalmatia, which then fell under Partisan control. A number of people loyal to the NDH and the Ustasha movement fled areas taken by the Partisans. The NDH authorities designated these individuals „national workers,” and the Protection of the Endangered National Workers and Their Families was tasked with securing their housing, food and other necessities.

One important duty of the Protection Service was also to prepare for the resettlement of national workers to the German Reich. This plan was based on assumption that Germany would eventually be forced to completely withdraw its troops from the NDH. In this scenario, Berlin was prepared to accommodate NDH leadership, armed forces, and parts of the population on German territory. During late 1944 and early 1945, a number of people from the NDH were resettled in Germany. However, the planned large-scale resettlement from the NDH to German territory never took place, as in the spring of 1945 Allied forces advanced so deep into German territory that such a resettlement could no longer be implemented.

Keywords: World War II; Independent State of Croatia; 1945; Protection of the Endangered National Workers and Their Families; Božidar Kavran